

Beschouwingen over het begrip « pietas deorum » bij de Romeinen

DOOR

Dr. M. VAN DOREN

Het begrip *pietas* bij Cicero en in de tijd van Augustus als politieke leuze, als thema van Vergilius' epos en als motief in Livius' geschiedwerk, heeft H. Wagenvoort nader behandeld in zijn inaugurale rede 'Pietas'¹. In de filosofische traktaten en in de redevoeringen van Cicero komt telkens weer een dubbel aspect van het begrip naar voor: *pietas* is vooreerst het nakomen door de mens van de verplichtingen tegenover de goden: *Est enim pietas iustitia adversum deos*². Daarnaast bestaat *pietas* ook in het vervullen van de plichten tegenover ouders, familieleden en vaderland: *...appellant pietatem, quae erga patriam aut parentes aut alios sanguine coniunctos officium conservare moneat*³. G. Wissowa wees er op, dat dit laatste aspect van het begrip stilaan het belangrijkste werd; de betekenis van het zich kwijten van alle plichten tegenover de goden werd op- en overgenomen door het zeer nauw verwante begrip *religio*⁴. Deze beide begrippen kwamen trouwens ook reeds naast elkaar voor bij Cicero in de passage waarin hij deze belangrijke gedachte neerschreef dat de Romeinen door hun *pietas* en hun *religio*, en door die ene wijsheid, dat ze ingezien hadden dat alles door de macht van de goden geregeerd en bestuurd wordt, alle volkeren en staten overwonnen hebben⁵, m.a.w. de groei en de uitbreiding van het Rijk zouden zo gebeurd zijn alsof « de Romeinse veroveringen in de grond niet voort-

(1) H. WAGENVOORT, *Pietas. Rede.* Groningen, Den Haag 1924, p. 5 e.v. Onafhankelijk van deze studie verscheen verder van TH. ULRICH, *Pietas als politischer Begriff im römischen Staate bis zum Tode des Kaisers Commodus*, Breslau, 1930.

(2) Cic. *Nat. Deor.* I, 116; cfr. *ibid.* I, 3 en 56; II, 153; *Part. Orat.* 78; *Top.* 90. cfr. WAGENVOORT, *o.c.* p. 12.

(3) Cic. *Invent.* II, 22 (66); elders, *Planc.* 33,80 luidt het nog korter: *Quid est pietas nisi voluntas grata in parentes?* cfr. *Rep.* VI, 16 en WAGENVOORT p. 10.

(4) G. WISSOWA in ROSCHER III s.v. *Pietas*, p. 2499. cfr. C. KOCH, R.E. 39. Halbb. s.v. *Pietas*, p. 1221.

(5) Cic. *Har. Resp.* X (19): *pietate ac religione atque hac una sapientia, quod deorum numine omnia regi gubernarique perspeximus, omnes gentes nationesque superavimus.*

(6) H. WAGENVOORT, *o.c.* p. 17.

gekomen waren uit een niets ontziend streven naar eigenbelang, maar uit trouw aan goddelijke roeping, uit plichtsbetrachting...!»⁶

Pietas deorum duidt echter niet alleen op de nauwgezette plichts-
vervulling van de vereerders ten opzichte van de goden (*pietas
hominum erga deos*), maar heeft bovendien nog twee andere be-
tekenissen, waarover G. Wissowa en H. Wagenvoort niet ge-
handeld hebben⁷. Vooral in mythologische teksten doelt *pietas
deorum* soms ook op het in acht nemen van hun eigen plichten
en rechten door de goden onder elkaar als leden van een groot
geslacht (*pietas deorum erga deos*). Claudianus bv. verhaalt in
zijn epos over de schaking van Proserpina dat de *pietas* van
Electra, Proserpina's voedster, even groot was als die van Ceres
zelf voor haar dochter: *par Cereri pietas*, en Proserpina doet in
dit gedicht ook beroep op de *pietas* van Juppiter, wanneer deze
erin toegestemd heeft dat Pluto haar naar de onderwereld zou
ontvoeren⁸. In dezelfde zin heet Ovidius Pollux *pius* wegens zijn
broederlijke genegenheid voor Castor⁹. Een derde betekenis ten-
slotte van het begrip *pietas deorum*, waarover in deze studie nadere
beschouwingen zullen volgen, is de plichtsvervulling van de goden
ten opzichte van de mensen die hen vereren (*pietas deorum erga
homines*).

Dit bijzonder gebruik van het begrip komt nergens voor in
Cicero's wijsgerige werken en uiteenzettingen over de natuur van
de goden, maar is voor het eerst aan te stippen in meerdere verzen
van Vergilius' Aeneis¹⁰. Het eerste voorbeeld hiervan vindt men
in de laatste jammerklacht van Priamus vóór zijn dood. Nadat
Troje door list en door de meened van Sinon gevallen was en
reeds geheel opging in de vlammen, overweldigden de Grieken,
hierbij geleid door Pyrrhus, ook stormenderhand het paleis van
Priamus. Toen Polites, één van Priamus' zonen, dodelijk ge-
troffen werd door Pyrrhus en stervend neerviel vóór zijn oude

(7) Ook C. KOCH behandelt in het artikel *Pietas* in de *Real Encyclopedie* dit
aspect van het begrip niet, maar verwijst p. 1223 hiervoor alleen naar de korte
nota van E.A. HAHN, *The 'Piety' of the Gods*, *Classical Weekly* vol. XIX, nr 4,
p. 34 (1925).

(8) CLAUD. *Rapt.* III, 173 en II, 253-254; cfr. *ibid.* III, 295-296; STAT. *Silv.*
II, 1, 96, e.a.

(9) OVID. *Trist.* V, 5, 29-30. Ook 'impious' wordt in deze zin gebruikt voor
goden bv. CIC. *Har. Resp.* X (20): *Quis est ex gigantibus illis, quos poetae
ferunt bellum dis immortalibus intulisse, tam impius...*; cfr. TH. L.L. s.v. *impius*
623, 42 e.v.

(10) Vóór Vergilius heeft *pietas deorum* in de bewaarde literaire teksten de
betekenis van plichtsvervulling der mensen ten opzichte van de goden bv. Ennius
in fragment van de tragedie Telamon, *Vahlen*² 328 *Deum me sentit facere
pietas, c'vium porcet pudor* cfr. E.H. WARMINGTON, *Remains of Old Latin I* (Loeb)
pp. 342-343: «*pietas may mean obedience to Apollo, on whose advice Teucer
acted*».

vader, aanroept deze de goden, en smeekt hun uit gerechtigheid Pyrrhus' misdaad en overmoed te straffen :¹¹

Di, si qua est caelo pietas quae talia curet

Ook Dido hoopte dat de goden haar zouden helpen uit *pietas* toen Aeneas haar verlaten had. H. Wagenvoort merkte zeer juist op in verband met deze episode van het vertrek van Aeneas : « Hoofdzaak is echter, dat we in dit tragische conflict een botsing zien uitgebeeld tussen eigen belang en goddelijke roeping; Aeneas is de held, omdat hij eigen begeerte, eigen liefde opoffert voor de grootse taak, een nieuw land te gaan opzoeken voor de Trojaanse vluchtelingen, voor wie een schitterende toekomst is weggelegd... Als de ongelukkige vorstin, buiten zichzelf van smart, Aeneas ziet wegzeilen, roept zij uit : « ziedaar nu de eerlijkheid en de trouw van hem, van wien men nog wel zegt, dat hij de beschermgoden der vaderen met zich meedraagt... » Juist op Aeneas' piëteit dus grondt zij haar aanklacht, omdat zij de piëteit in hogere zin niet verstaat¹² ». Belangrijk is het bovendien dat in deze episode naast de *pietas* van mensen tot mensen en de *pietas* van mensen tot goden, ook nog de *pietas deorum erga homines* ter sprake komt. Dido wist wel dat Juppiter zelf aan Mercurius opdracht gegeven had zijn goddelijke bevelen aan Aeneas over te maken, dat Aeneas daaraan gevolg gegeven had en haar daarom had moeten verlaten, maar voelt zich toch verongelijkt omdat haar gastvrijheid, trouw en liefde versmaad werden. Zo bidt zij tot de goden dat deze uit gerechtigheid tegenover haar (*pietas deorum erga homines*) het Aeneas zouden vergelden dat hij zijn menselijke plichten van *pietas* tegenover haar zo geheel veronachtzaamd heeft¹³ :

... si quid pia numina possunt

Bij het vervullen van zijn verheven taak moet Aeneas ook de hulp inroepen van de goddelijke machten en hun smeken uit *pietas* te willen ingrijpen in het gebeuren opdat hij zijn opdracht zou kunnen vervullen. Toen de Trojaanse vrouwen tijdens de lijkspelen ter ere van Anchises brand hadden gesticht op zijn schepen, bidt Aeneas Juppiter dat zijn vloot niet geheel zou opgaan in de vlammen, en dat hij zijn taak alzo tot een goed einde zou kunnen brengen, zo hij zulks werkelijk verdiende¹⁴ :

(11) VERG. *Aen.* II, 536.

(12) WAGENVOORT, *o.c.* p. 20.

(13) VERG. *Aen.* IV, 382. Dit gebruik van 'pius' komt verder nog meer voor, bv C.I.L. VI, 363 Iunoni pia; *Ciris* 219 Non accepta piis promittens munera divis, e.a.; Impii dei zijn bij TAC. *Ann.* XVI, 31, 1 de verderfelijke machten die de magie beoogt te manipuleren cfr. G. ROYEN, *Lat. pius germ. hold* in *Donum natalicium Schrijnen*, p. 715.

(14) VERG. *Aen.* V, 688-689.

...Si quid pietas antiqua labores
respicit humanos, da flammam evadere classi

Dadelijk verleende de goddelijke *pietas* hulp aan de plichtsgetrouwe Aeneas, want, nauwelijks had hij zijn smeekbede beëindigd, of een heftig onweer barstte los en het neergutsende water doofde het vuur op de schepen. Tenslotte komt op het einde van de Aeneis nog de belangrijke passage, waarin Vergilius door Juppiter laat voorspellen dat de Romeinen door hun nauwgezette plichtsvervulling op religieus gebied zelfs de *pietas* van de goden zullen overtreffen¹⁵:

Supra homines, supra ire deos pietate videbis.

Deze uitspraak van Juppiter helpt, zoals verder blijken zal, de werking van de *pietas deorum* ten voordele van de Romeinen begrijpen. Uit een onderzoek over de rechtvaardigheid der goden is de Aeneis, door E.A. Hahn ondernomen¹⁶, is gebleken dat de goddelijke machten slechte, overmoedige en heimelijke daden straffen, en dat alleen vereerders, die werkelijk *pīi* zijn, op hun hulp kunnen rekenen. Wel kon de vraag gesteld worden of de hemel werkelijk zo'n wrok koesterde dat Aeneas zovele epische beproevingen moest doorstaan, maar tenslotte is het daardoor duidelijk dat Aeneas, die *pīus* is in de hogere zin van het woord, beloond wordt door de goddelijke gerechtigheid omdat hij steeds gevolg gegeven heeft aan de opdracht van de goden en zich geheel naar hun wil heeft geschikt. En ook in 't algemeen wettigde de vooropgestelde mening, dat de Romeinse *religio* en *pietas* de godsdienstige practijken van alle andere volkeren overtroffen¹⁷, de aanspraak van de Romeinen op de hulp en de gerechtigheid van de goden, die zelf aan Rome de goddelijke machtssymbolen van een groots imperium hadden gegeven en deze stad voorbestemd hadden het middenpunt te worden van een wereldrijk¹⁸.

Daar in de meeste woordenboeken, zoals Forcellini, en ook in de bijzondere nota van E.A. Hahn over de *pietas* van de goden, alleen passages uit de Aeneis aangeduid zijn, zou men ten onrechte kunnen gaan denken dat het begrip *pietas deorum*, opgevat

(15) VERG. *Aen.* XII, 839.

(16) E.A. HAHN, *Poetic Justice in the Aeneid*, Transact. and Proceed. Americ. Phil. Assoc., vol. LX, 1929, p. XVIII. *Id.*, *Pietas adversus violentia in the Aeneid*, Class. Weekly, vol. XXV nr 2 (1931), pp. 9-13 en nr 3, pp. 17-21.

(17) Cfr. de teksten bijeengebracht door A.S. PEASE in zijn uitgave van CICERO, *De Natura Deorum*, II (1958) pp. 566-567.

(18) Cfr. M. VAN DOREN, *Pignora Imperii. De goddelijke symbolen van het Romeinse Rijk*, Handelingen VIII Zuidnederl. Mij (1954), pp. 77-81. De goddelijke voorzienigheid en de zorg van de goden hielpen de Romeinen in de nood: b.v. T. LIV. IV, 43, 9: desertam omisamque ab hominibus rem publicam, deorum providentia curaque exceptam memorabat Veientibus indutiis et cunctatione Aequorum stare; e.a.

als de plichtsvervulling van de goden ten overstaan van de mensen, uitsluitend voorkomt in Vergilius' epos. De vroegere onderzoekers hebben hierbij niet opgemerkt dat de *pietas* van de goden, in de hoger aangeduide zin, als navolging van Vergilius onder meer nog verder voorkomt bij de latere epische dichters. Silius Italicus behoudt zelfs de plaats van het woord in een vers van zijn *Punica*, waarvan het begin vrijwel geheel gelijk op twee van de hoger geciteerde verzen van Vergilius¹⁹:

Si qua Deis pietas, tales, Carthago, videre
Dent tibi Sidonias matres!

Dit vers van Silius Italicus behoort tot de bekende Regulus-episode, waarin de dichter het lot verhaalt van deze Romeinse consul, die in 255 v. Chr. tijdens de eerste Punische oorlog gevangen genomen werd in de strijd rondom Karthago²⁰. Vijf jaren later, toen de krijgskans gekeerd was, bonden de Karthagers onderhandelingen aan met de Romeinen om hun krijgsgevangenen terug te krijgen en ze uit te wisselen tegen M. Atilius Regulus en andere Romeinse gevangenen. Ze zonden de oud-consul, die nu hun slaaf geworden was, met een afvaardiging mede naar Rome om deze uitwisseling te bepleiten, nadat ze hem vooraf onder eed hadden doen beloven dat hij zich terug zou komen gevangen geven, als de onderhandelingen mislukten. Bij het terugzien van de gevangen Regulus, die nog steeds een voorbeeld bleef van onwrikbare trouw aan Rome, doet zijn echtgenote Marcia wenend beroep op de *pietas* van de goden ten overstaan van de mensen en bidt hen de Karthaagse vrouwen hetzelfde lot te laten ondergaan als haar was toebedeeld. Maar Regulus wees de senaat op de moeilijkheden van Karthago, en zette Rome aan de strijd verder te voeren en zich niet om hem te bekommeren, daar hij reeds oud en zwak geworden was. Evenals in Vergilius' Aeneis heeft de oproep tot de *pietas deorum erga homines* betrekking tot een held, die uitmunt door zijn uitzonderlijke eigen *pietas* in dit laatste geval zijn hoogstaande trouw en plichtsbesef ten overstaan van zijn vaderland²¹: in zulke gevallen leek het billijk te mogen steunen op wederkerige gevoelens van de goden, die reeds meer dan genoeg onheil hadden laten gebeuren. In deze passage

(19) SIL. ITAL. *Pun.* VI, 410-411. Cfr. de plaats van de woordgroep *ibid.* V, 317 *Si qua tibi pietas, ictum ne desere foedus* en verder o.m. bij OVIDIUS:

Met. VI, 503 *Si pietas ulla est, ad me Philomele redito*

Met. VII, 336 *si pietas ulla est, nec spes agitatis inanis*

Met. IX, 383 *si qua est pietas...*

(20) E. PAIS-J. BAYET, *Histoire Romaine* t.I (Coll. Glotz) p. 249 en pp. 260-261.

(21) Cfr. SIL. ITAL. *Pun.* VI, 131-132 ... in *egregio cuius sibi pectore sedem / ceperat alma Fides*.

uit de *Punica* is het ook weer duidelijk dat de *pietas deorum* zich niet uitsluitend uit in het stellen van weldaden of in het verschaffen van geluk of voorspoed aan de mensen : haar rol is ook een zekere gerechtigheid te doen heersen door wraak, straf of vergelding, en zo terug een « rechtvaardig evenwicht » te herstellen.

Ook in een passage van Statius' *Thebais* vergt de *pietas deorum erga homines* een wreed ingrijpen van de godheid. Juppiter verklaart daar namelijk dat hij de zonen van Oedipus moet laten omkomen om verschillende redenen, en meer bepaald ook om de goddelijke gerechtigheid overal in de wereld te laten heersen : dit is immers de plicht van de godheid die van haar piëteit tegenover de menselijke vereerders wil blijf geven ²² :

Ast ego non proprio diros impendo dolori
Oedipodionidas: rogat hoc tellusque, polusque,
Et pietas, et laesa Fides...

In de hoger geciteerde verzen van Vergilius en Silius Italicus valt het op dat de mensen met een zeker voorbehoud de hulp van de *pietas* der goden inroepen, en hun bede hypothetisch construeren : « indien de hemelse *pietas* zich werkelijk bekommert om het lot van de stervelingen, of, indien de goden werkelijk uit zin voor gerechtigheid zorgen voor hun vereerders... » Zelfs voor personen, die uitmunten door hun piëteit, geldt deze restrictie : zo zegt Aeneas elders tot Dido ²³ :

Di tibi, si qua pios respectant numina, si quid
usquam iustitia est et mens sibi conscia recti,
praemia digna ferant...

Deze omzichtige uitdrukkingswijze in smeekbeden, waar het gaat om het geloof aan de werking van een goddelijke gerechtigheid, komt reeds voor, getransponeerd weliswaar in de sfeer van de liefdespoëzie, bij Catullus ²⁴ :

O dei, si vestrum est misereri...
O dei reddite mi hoc pro pietate mea.

Merkwaardig is het bovendien ook dat zelfs uiterst godvruchtige personen slechts weinig en met voorbehoud beroep doen op de *pietas deorum*, en dan nog maar pas, als de loop van de gebeurtenissen zo'n wending heeft aangenomen, dat volgens hen nergens meer een inwerken waar te nemen is van de goddelijke machten, die het gebeuren zouden leiden met de hoge rechtvaardig-

(22) STAT. *Theb.* VII, 215-217.

(23) VERG. *Aen.* I, 603-605.

(24) CATULL. c. 76, 17 en 26; *ibid.* 2-4: cum se cogitat esse pium / nec sanctam violasse fidem, nec foedere ullo / Divum ad fallendos numine abusum homines. Gewis is hier wel te denken aan invloed van het Epicurisme.

heid van de goden, of wanneer van menselijk standpunt de toestand zó hopeloos is geworden, dat de gepostuleerde goddelijke gerechtigheid alleen nog een billijke wending zou kunnen doen intreden.

Sommige moderne onderzoekers hebben beweerd dat er in werkelijkheid in de Romeinse godsdienst weinig of niets waar te nemen is van gerechtigheid van de goden; Hägerström meende dat begrippen als *pietas deorum* volledig vreemd waren aan de oude pontificale kultus, die volgens hem als de meest zuivere vorm van de Romeinse godsdienst mag beschouwd worden²⁵. Zijn stelling luidt: « Es mangelt den römischen Göttern an jeder moralischen Qualifikation, die eine wirkliche Verehrung derselben als selbständiger Personen möglich machen könnte ».²⁶ Als argumenten verwijst Hägerström naar de authentieke formules van de *devotio* en de *evocatio*, die de antieke auteurs hebben overgeleverd.

Bij Titus Livius staat de tekst van het gebed van de *devotio*, dat de pontifex voorzegde, toen de consul Decius in 340 vóór Christus tijdens de strijd tegen de Latini, zichzelf op het slagveld aan de goden wijdde, maar daarbij ook de troepen van de vijand aan de goden prijs gaf, opdat deze hierdoor de Romeinen zouden willen redden en de overwinning laten behalen. Het *carmen devotionis* luidde als volgt²⁷: « Janus, Juppiter, Mars pater, Quirinus, Bellona, Lares, divi Novensiles, di Indigetes, godheden in wier macht de onzen en de vijanden zijn, en di Manes, U bid ik, U smee ik, Uw genade verzoek ik en verzeker ik mij, opdat Gij aan het Romeinse volk der Quirites kracht en de overwinning wilt schenken, en dat Gij over de vijand van het Romeinse volk der Quirites vrees, angst en dood wilt bren-

(25) Hierop werd echter van verschillende zijden kritiek uitgebracht, o.m. door B. KUBLER, *S.Z.* 1931, p. 512: « ... das Bild der latinischen Religiosität ist arg verzeichnet »; FR. SOMMER, *Kritische Vierteljahresschrift*, 3. Folge, Bd. XXVII, 1934, pp. 46-74.

(26) A. HAGERSTROM, *Das magistratische Ius in seinem Zusammenhange mit dem römischen Sakralrechte*, Uppsala, Universitets Arsskrift, 1929, p. 52. Hägerström merkte p. 53 ook terecht op dat « Für die Frage nach der moralischen Qualifikation der Götter ist der römische Sprachgebrauch betreffs der Worte *iustus* und *pius* ... von grosser Bedeutung », doch heeft het begrip *pietas deorum* erga homines niet nader onderzocht.

(27) T. LIV. VIII, 9, 6-8. cfr. PLIN. N.H. 28, 12 *durat immenso exemplo Deciorum patris et filii, quo se devovere, carmen*. Deze carmina bieden wel een geschikt uitgangspunt voor het onderzoek van het begrip *pietas deorum* daar het authentieke rituele formules zijn van de officiële kultus en daar de *pietas* van de goden precies betrekking heeft op de staat. Verschillend van het gebed voor de *devotio* bij T. Livius is het *carmen*, overgeleverd bij MACROB. *Sat.* III, 9, 10-12, dat diende voor de *devotio* van het vijandelijke leger en de consecratio van de stad en het grondgebied van de vijand, cfr. G. WISSOWA, R.E., V., s.v. *Devotio*, p. 279.

gen. Zoals ik met deze woorden heb aangeduid, zo wijd ik ten bate van het gemeenbest van het Romeinse volk der Quirites, van het leger, van de legioenen, van de hulptroepen van het Romeinse volk der Quirites, de legioenen en de hulptroepen van de vijanden, samen met mij zelf aan de Di Manes en aan Tellus». Omgord met de toga op de ouderwetse Gabinische wijze, sprong de consul dan gewapend te paard, draafde op de vijanden toe en wierp zich te midden van hen. Overal waar hij aanstormde week het vijandelijke leger achteruit, door paniek bevangen, en reeds sloeg het op de vlucht toen Decius onder de pijlen bezweek, zo deelt T. Livius mede.

In verband met het ritueel van de *evocatio*, dat Hägerström ook aanhaalde om zijn stelling te staven²⁸, verschaft Macrobius volgende gegevens²⁹: «Het staat immers vast, dat alle steden onder de bescherming staan van een bepaalde godheid, en dat er een geheime en aan velen onbekende gewoonte van de Romeinen bestaan heeft om, als ze een stad van de vijanden belegerden en ze er zich op betrouwden dat die reeds kon ingenomen worden, door een zeker gebed de beschermgoden weg te roepen, 't zij omdat ze meenden dat anders de stad niet kon ingenomen worden, 't zij ook omdat ze het ongeoorloofd achtten, gesteld dat dit toch mogelijk ware, goden krijgsgevangen te nemen... Doch er dient op gelet dat ook wij niet misleid worden door de verkeerde mening van verschillenden, nl. dat door één zelfde gebed de goden uit een bepaalde stad weggeroepen worden en die stad ook vervloekt wordt. Want ik heb in het vijfde boek der «Res Reconditae» van Sammonicus Serenus twee onderscheiden gebeden aangetroffen, die hij zelf verklaarde gevonden te hebben in een zeer oud werk van een zekere Furius. Het gebed waarmee de goden weggeroepen werden als een stad door belegering ingesloten wordt, luidt immers als volgt³⁰:

«Indien er een god is of indien er een godin is, in wiens (wier) macht zich volk en stad van Carthago bevinden, en wel in het bijzonder Gij, die de bescherming van deze stad en dit volk op U genomen hebt, U dan bid ik en smee ik en Uw genade roep ik tot mij, dat Gij volk en stad van Carthago wilt prijs

(28) A. HAGERSTROM, *Der römische Obligationsbegriff* II, Uppsala, 1941, p. 393: «Ich habe die Formel für die Evozierung der Tutelargötter einer belagerten Stadt angeführt, um nachzuweisen, dass die Römer ihre eigenen Götter nicht als besonders verehrens-würdig erachten konnten, wenn sie als freie Personen beurteilt wurden».

(29) MACROB. *Sat.* III, 9, 2-8.

(30) Vertaling van het Carmen Evocationis door F. MULLER, in *De Godsdiensten der Wereld*, II, 1948, p. 70. Een klein gedeelte van dit rituele gebed heeft ook SERVIUS overgeleverd *Aen.* II, 244; een andere formule voor de *evocatio* bij T. Liv. V. 21.

geven, haar gebied, tempels, heiligdommen en de stad ook wilt verlaten en daaruit weg wilt gaan, dat Gij aan dit volk en aan zijn burgerij vrees en afgrijzen van U zelf wilt inboezemen, zodat zij U vergeten, en dat Gij zelf, aldus uit het oude verband losgemaakt, naar Rome wilt komen bij mij en de mijnen en dat U voortaan ons land, onze tempels, onze eigendommen en onze stad meer welgevallig en dierbaar mogen zijn, en dat Gij zo dan mij en mijn volk van Rome en mijn soldaten Uw genade tonen wilt, zodat we het mogen erkennen en als waar beseffen. Indien Gij dit alles doen zult, leg ik hier de gelofte af U een tempel te bouwen en sacrale spelen ter uwer ere te geven ».

Met het oog op deze woorden moeten offers gebracht worden en moet de schouwing der ingewanden geraadpleegd worden (om te zien) hoe ze de afloop ervan verzekeren ».

Reeds in de Oudheid heersten er meningsverschillen over de verhouding van de vereerders tot de goden in verband met de practijken van de *devotio* en van de *evocatio*. T. Livius vermeldt in zijn relaas over de *devotio* van Decius dat deze consul na raadpleging van een *haruspicium* duidelijk had ingezien dat de Romeinen de zege niet konden behalen daar ze de medewerking van de goden niet hadden³¹: om deze te verkrijgen besloot Decius zichzelf door de *devotio* aan de goden te wijden en alzo alle wrok en het dreigende onheil van de goden van de onderwereld en van de hemelse machten op zich te trekken³². Door het ritueel op de gepaste wijze uit te voeren met het daartoe voorgeschreven gebed, hem voorgezegd door de pontifex, had Decius als een vermeerdering van goddelijke macht (*augus*) verkregen, en zo vermocht hij tevens het onheil van de Romeinen op de vijand te doen overgaan: hij was als een middel tot verzoening der goden, door de hemel zelf gezonden³³. Daar nu de bevelhebber *cum imperio* deze verzoening van de goddelijke machten niet alleen ten koste van zijn eigen leven kon bewerkstelligen, maar het hem ook mogelijk was dat te doen ten koste van het

(31) T. Liv. VIII, 9, 4: Deorum, inquit, ope, M. Valeri, opus est.

(32) T. Liv. VIII, 10, 7: omnes minas periculaque a deis superis inferisque in se unum vertit. Het prijs geven aan de goden van zijn eigen leven ontbreekt in het ritueel van de *devotio-consecratio* (MACROB. *Sat.* III, 9, 10-12) dat veeleer de vervloeking beoogt te brengen over het leger en het grondgebied van de vijand door de soldaten en de stad van de tegenstrever aan de goden van de onderwereld te wijden, cfr. G. WISSOWA, R.E. V, s.v. *Devotio*, p. 279.

(33) T. Liv. VIII, 9, 10: Aliquanto augustior humano visus, sicut caelo missus piaculum omnis deorum irae, qui pestem a suis aversam in hostes ferret. Over het verband tussen *piaculum* en *pietas*, in de oorspronkelijke betekenis van dit begrip, zie J. BAYET, *Hist. polii. et psych. de la religion Romaine*, 1957, p. 142-143.

leven van een ander Romeins burger uit het leger³⁴, kon het feit, dat de consul zelf zijn eigen leven veil had voor het welzijn van zijn leger en voor de Romeinse staat, doorgaan als een daad van uitzonderlijke *religio* en *pietas*. Dit traditionele Romeinse standpunt brengt dan ook Lucilius Balbus naar voor in het colloquium over de natuur van de goden en de practijk van de *devotio* in Cicero's «*De natura Deorum*», in volgende overweging³⁵ : « Als we ons verleden willen vergelijken met dat van de andere volkeren, dan stellen we vast dat we in sommige opzichten evenwaardig zijn of zelfs de minderen, maar dat we hen door de *religio*, dat is de verering van de goden, verre overtreffen... Zó'n sterke neiging hadden onze voorvaderen tot de *religio*, dat zekere veldheren zichzelf met bedekt hoofd en volgens een rituele formule aan de onsterfelijke goden wijdden in het belang van de staat ». Al kon de Romein het als vanzelfsprekend beschouwen dat in ruil van zijn uitzonderlijke *pietas* én tegenover de staat én tegenover de goden de goddelijke machten niets anders konden dan hun plichten van hoge gerechtigheid nakomen en de Romeinen de overwinning laten behalen, toch kon de vraag opkomen of het bij nadere overweging wel strookte met die goddelijke gerechtigheid dat de wrok van de goden — waarvan de aanleiding trouwens niet duidelijk was — alleen door een mensenoffer kon gekoeld worden, of zulks werkelijk *pietas deorum erga homines* kon zijn. In dit verband stelt Aurelius Cotta volgende vraag in hetzelfde colloquium bij Cicero³⁶ : « Meent gij dat de goden ook verzoend werden door de *devotio* van de Decii ? Was hun vijandigheid dan zó groot dat ze niet konden gunstig gestemd worden tegenover het Romeinse volk, tenzij door de dood van zulke mannen ? » Deze zienswijze zou natuurlijk een weinig gunstig beeld geven hebben van de natuur van de Romeinse goden en hun verhouding tot hun vrome vereerders. Om dat te vermijden geeft Cotta dan volgende uitleg : « Het was een beslissing van de imperator — een strategisch middel of stratagema zoals de Grieken zeggen — evenwel van zulke veldheren, die over hun vaderland waakten en hun leven niet spaarden : ze meenden immers dat, wanneer de bevelhebber te paard vooruitsnelde en

(34) T. Liv. VIII, 10, 11 : licere consuli d'catorique et praetori, cum legiones hostium devoveat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana scripta civem devovere.

(35) Cic. Nat. Deor. II, (10), 3, Cfr. W. W. FOWLER, *The religious experience of the Roman People*, 1933, p. 208 : « What is still more remarkable is that it (the *devotio*) has not only a religious but an ethical character. The idea of service to the State is here seen at its highest point ».

(36) Cic. Nat. Deor. III, (6) 15.

op de vijand losstormde, zijn leger hem zou volgen, en dat is ook zo gebeurd ».

Cotta ontwijkt hier in zijn rationalistische interpretatie natuurlijk met opzet het probleem van de *pietas deorum erga homines*, en rept geen woord over de inhoud van het magisch-religieuze carmen van de *devotio* waarin de Romeinse bevelhebber niet slechts de eigen goden, maar ook — zij 't in bedekte termen — de goden van de vijand³⁷ door zijn eigen ondergang ertoe wil bewegen de vijanden in 't verderf te storten, en zulks zonder dat enig religieus vergrijp van de tegenstrever tegenover hun eigen goden daartoe aanleiding zou kunnen geweest zijn. Kortom, afgezien van een belangrijk magisch aspekt, biedt de ritus van de *devotio* een duidelijke toepassing van de door de Romeinen vooropgestelde theorie dat hun godsdienst en hun kultusgebruiken die van de andere volkeren overtroffen: de uitvoering van de *devotio* moest doorgaan voor een daad van superieure *religio* en *pietas* tegenover de goddelijke machten, en in deze gedachten-gang was het slechts vanzelfsprekend dat zowel de eigen goden als de goden van de tegenpartij uit gerechtigheid, uit *pietas*, de daaruit voortvloeiende verplichtingen tegenover de plichtsgetrouwe Romeinen nakwamen.

Bij het ritueel van de *evocatio* blijkt misschien nog duidelijker hoe de Romeinen uitgingen van de voor hen evidente vooropstelling dat hun godsdienst deze van de andere volkeren overtrof, en als gevolg daarvan aannamen dat ze op de *pietas* van de goden konden rekenen wanneer hun ritueel juist uitgevoerd was, m.a.w. wanneer zij op de gepaste wijze blijk hadden gegeven van *pietas hominum erga deos*. De Ouden hebben zelf grondig overdacht waarin precies de uiting van *pietas* van de Romeinen tegenover de goden kon liggen in de uitvoering van de *evocatio*. In de hoger geciteerde tekst van zijn *Saturnalia* stelt Macrobius in de eerste plaats volgende verklaring voor van deze sacrale practijk in oorlogstijd: « omdat zij niet geloofden dat de stad anders kon ingenomen worden » (*capi posse non crederent*). Hier haalt Macrobius op scherpzinnige wijze als voornaamste grondslag van het bestaan van deze oorlogsritus de eigenaardige denkgewoonte aan van de primitieve en oude volkeren. Voor ons immers zou er tegenspraak bestaan met het feit dat de *evocatio* slechts toegepast werd « als ze bij een belegering van een stad van de vijanden er zich op betrouwden dat die kon ingenomen worden » (*capi posse confiderent*). Zo wees T. Livius er in zijn verhaal

(37) Cfr. W.W. FOWLER, *o.c.* p. 208.

van de inname van Veii ook op³⁸ dat Camillus toen pas tot de *evocatio* van Juno Regina overging als hij inzag dat de overwinning in zijn handen lag. Doch niettegenstaande dit is het primitieve denken verre van volstrekt zeker dat de zege werkelijk zou kunnen behaald worden, omdat de sfeer van het militaire en het menselijke geheel doordrongen is van de sfeer van het magische-religieuze, en voor elk van deze gebieden afzonderlijk geredeneerd wordt zonder het geheel op een omvattende, uitsluitend logische wijze te doordenken. Als tweede verklaring schrijft Macrobius: « aut etiam si posset, nefas aestimarent deos habere captivos ». De zin van deze woorden is, dat het ten overstaan van de goden een ongeoorloofde daad zou zijn, gesteld dat het mogelijk ware de stad zonder voorafgaande *evocatio* in te nemen, de schutsgodheid van de burcht op dezelfde wijze te behandelen als de menselijke verdedigers. *Nefas* duidt immers een ongeoorloofde menselijke handeling aan, in zoverre die de goden zelf werkelijk beledigt³⁹. Toch laat deze verklaring, zoals Macrobius ze geeft, nog niet toe geheel te begrijpen waarin precies de uiting van *pietas* van de Romeinen tegenover de goden zou liggen bij het uitvoeren van de *evocatio* in oorlogstijd. Voorzeker sluit het *carmen evocationis* in dat de vreemde tutelaire godheid waardig is een gepaste en zelfs luisterrijke kultus in Rome te hebben, maar het verwijzen naar de verplichtingen, die de Romeinen meenden te hebben tegenover de vreemde goden in 't algemeen, volstaat helemaal niet om deze bijzondere rituele overbrenging van de vijandelijke schutsgodheid te verklaren. F. Pfister schreef bv.⁴⁰ « Het was niet de verdraagzaamheid der Romeinen, welke hen er toe bracht, vreemde erediensden toe te laten, want ook de Grieken betrachtten zulke verdraagzaamheid, en bovendien was onder de antieken het geloof algemeen, en deze opvatting hield stand tot de christelijke middeleeuwen en daar voorbij, dat aan het bestaan van de goden der vreemde volkeren niet te twijfelen viel. De Romeinen echter hebben vreemde goden niet alleen geduld, maar zelfs aangehaald. Zij hebben de goden

(38) T. Liv. V, 20. Camillus had eerst zijn soldaten verboden de strijd aan te binden zonder zijn bevel (V, 19) en ging vooraf na, door het nemen van de auspicia, of uit de goddelijke tekens bleek dat de voorgenomen *evocatio* geoorloofd was: Livius vermeldt uitdrukkelijk dat Camillus « *auspicato egressus* » de beschermgodheid van Veii geëvoceerd heeft.

(39) Cfr. M. KASER, *Das altrömische Jus*, 1949, p. 30: « nicht jedes von den Gottheiten miszbilligte Tun ist nefas, sondern nur ein solches, das die Gottheit verletzt und ihr ein Racherecht über den Täter gilbt, vermöge dessen sie ihn als sacer vernichtet, wenn er sich nicht durch ein Sühnopfer von der göttlichen Gewalt befreit ».

(40) F. PFISTER, *De Griekse en Romeinse Godsdienst*, in C. CLEMEN, *Van Heidendom tot Heden*, pp. 212-213.

van de door hen veroverde steden door *evocatio* (uitnodiging) naar Rome geroepen, waar zij een nieuwe plaats van verering zouden krijgen. Zij oordeelden zich verplicht de erediensden der onderworpen landen door te laten gaan en zij hebben ook in nood en gevaar aan vreemde goden heiligdommen plechtig beloofd». Deze uitleg laat evenwel niet toe te begrijpen waarom de *evocatio* als uiting van plichtsvervulling van de Romeinen tegenover de goden, van *pietas* dus, beperkt was tot een bijzondere militaire operatie bij een wel bepaald stadstype: de belegering van een met wallen versterkte burcht. Wel is het zonder twijfel zeer juist dat het rituele wegroepen van de vijandelijke schuts-goden tot doel heeft een vergrijp tegen de goden te voorkomen door nauwgezette plichtsvervulling en het gepast uitvoeren van de aangewezen sacrale handeling, maar dat de te vermijden ongeoorloofde daad zou bestaan hebben in het « krijgsgewangen nemen van de goden», maakt de bijzondere handelwijze van de Romeinen in dit geval nog niet volledig begrijpelijk. Ze konden immers ook de tempels en de goden van de ingenomen stad onaangeroerd ter plaatse laten en zelfs aldaar de kultus op de vroegere wijze laten voortzetten, terwijl anderszijds ook talrijke voorbeelden bekend zijn, waarin de veldheren in hun triomftochten te Rome, naast de krijgsgewangen genomen vijanden, tevens de beelden meevoerden van de goden der overwonnen steden, waar helemaal geen *evocatio* had plaats gegrepen⁴¹. Servius geeft echter volgende verklaring van de *evocatio*: ... ante expugnationem evocabantur ab hostibus numina propter vitanda sacrilegia...⁴². Volgens deze auteur zou het religieus vergrijp, dat de Romeinen door de *evocatio* trachten te voorkomen, *sacrilegium* geweest zijn. In eigenlijke zin duidt deze term op tempelschending, op het aanraken en de diefstal van aan de goden toebehorende voorwerpen. Zo zou dus deze uitleg van Servius kunnen overeenstemmen met de tweede reden van Macrobius: het wegvoeren door de Romeinen van de goden der ingenomen vijandelijke stad zou een zeer zwaar religieus vergrijp uitmaken hebben indien vooraf niet de in deze omstandigheid voorgeschreven sacrale handeling uitgevoerd was. Dat alles verklaart echter nog steeds niet waarom de Romeinen nu precies vóór de beslissende aanval op een versterkte stad tot de *evocatio* van de schutsgodheid overgingen, daar ze deze ritus toch ook na de inname van de vesting hadden kunnen uitvoeren voor ze het

(41) Volgens T. Liv. XXV, 40 werd het vanaf de inname van Syracuse door Marcellus in 212 voor Christus de gewoonte de heilige tempelschatten te roven: licentiaequae hinc sacra profanaequae omnia vulgo spoliandi initium factum est; cfr. R.E. *Suppl.* VI, s.v. *Kriegsrecht*, p. 1359.

beeld van de beschermgodheid gingen overbrengen naar Rome. Volgens sommige moderne auteurs evenwel duidt *sacrilegium* ook op een vergrijp tegen de gewijde stadsmuren : « Die Stadtmauer ist eine res sancta..., ihre Beschädigung (namentlich das Herausbrechen von Material) Sacrileg... »⁴³ Zo blijkt dus de *evocatio* vóór de beslissende aanval door de Romeinen uitgevoerd te zijn om de bijzondere religio in acht te nemen, die verbonden was aan de gewijde muren van zekere in te nemen vijandelijke steden, en kan deze kultushandeling van dit standpunt beschouwd worden als een merkwaardige uiting van *pietas* vanwege de Romeinen tegenover de goden.

Evenals bij *devotio* komen ook bij de *evocatio* als oorlogsritus naast het eigenlijke religieuze motief militaire bestrevingen naar voor : nl. aan de soldaten het geloof of de zekerheid verschaffen nopens de uitslag van een gevaarlijke bestorming van een vijandelijke burcht. In het gebed van de *evocatio* bidt en smeekt de Romein tegelijk de niet nader bepaalde tutelaire kracht en tevens ook de persoonlijke schutsgodheid van de belegerde stad, vrees, en angst te storten in het gemoed van haar beschermelingen en vereerders, dezen haar te doen vergeten en aan verwaarlozing te doen prijsgeven. « Hier werden karthagische Götter aufgefordert ihre eigene Stadt vollständig zu verderben und nach Rom zu kommen », schreef Hägerström⁴⁴. « Kein anderes Motiv als das versprechen akzeptabler Tempel und Spiele in Rom wird angeführt. Weder hier noch in der kürzeren, ähnlichen Evozierungsformel, die vor Veii (358/396) angewand wurde, wird ein ursprüngliches Verbrechen des Feindes gegen das ius (fas) als Motiv vorgebracht... D.h. die Götter sind so schürkenhaft, dass man sie auffordern kann, ihr eigenes Volk zu verlassen, ja zu verderben ! Man braucht ihnen nur herrliche Tempel und Spiele in der eigenen Stadt zu versprechen, und sie sind sofort zum Hochverrat bereit ! » Op welke wijze kan zulke handelwijze van deze goden, die te Rome een nieuwe tempel en kultus kregen, in overeenstemming zijn met de hoge goddelijke gerechtigheid, die van hen mag verwacht worden en met de *pietas deorum adversum homines* ?

Het zou onjuist zijn met Hägerström in de practijk van de *evocatio* uitsluitend een toepassing van magie te willen zien en het gebed van de *evocatio* als een louter magische formule met

(42) SERV. *Aen.* II, 351. Over *sacrilegium*, zie DAREMBERG-SAGLIO s.v. (*Ed. Cuq*) en HEUMAN-SECKEL s.v.

(43) CHR. BRECHT, R.E. *Suppl.* VII, s.v. *Peculatus* 830, 30 (1940) tegenover de daar geciteerde oude opvatting van Mommsen.

(44) HAGERSTROM, *Das magistratische Ius*, p. 51.

dwingende kracht te beschouwen⁴⁵. Weliswaar beschouwde van de auteurs van de Oudheid T. Livius de gelofte van een nieuwe tempel en kultus voor de geëvoceerde godheid in de stad Rome als een essentieel element van deze ritus⁴⁶, doch dat *votum* bindt de vijandelijke schutsgodheid van juridisch standpunt pas nadat ze de gelofte heeft aanvaard. Uit de hogergeciteerde tekst van Macrobius over het uitvoeren van het ritueel blijkt trouwens helemaal niet dat de godheid niet vrij zou beslissen. Wel kan men in Livius' versie van de *evocatio* van Juno Regina te Veii door Camillus vaststellen dat de dictator in zekere zin, evenals dat duidelijk het geval was met Decius bij de *devotio*, als 't ware een krachtsvermeerdering beoogt te bekomen en tracht zijn eigen persoon door de goddelijke kracht te laten bezielen om in zijn opzet te slagen⁴⁷. Maar wat ook zeer duidelijk naar voor komt in Livius' relaas van de inname van Veii is, dat de tot dictator aangestelde « dux fatalis » M.F. Camillus pas met succes de *evocatio* en de beslissende aanval kon aanvatten na de verzoening van de goden. Deze waren vertoornd geweest door de *negligentia* van de Romeinen, die de *Feriae Latinae* niet volgens de rituele voorschriften hadden ingesteld⁴⁸. Slechts nadat deze religieuze plechtigheid op de vereiste wijze was ingericht, en de Romeinen zich op de gepaste wijze van hun verplichtingen tegenover de goden gekwetend hadden, konden zij wegens hun *pietas* op de goddelijke machten beroep doen. Hägerström neemt een al te beperkte beschouwingwijze aan, daar hij uitsluitend redeneert van *moreel* standpunt, terwijl de Romein in het *carmen evocationis* alleen met het *recht* rekening houdt⁴⁹. Hij bekommert er zich

(45) L. DEUBNER, *Alt-römische Religion* (*Die Antike* II, 1926) drukt zich zeer omzichtig uit « (die) Evokation, die ursprünglich wahrscheinlich die Bedeutung eines magischen Zwangs gehabt hat... »; W. W. FOWLER, *o.c.* p. 206 en p. 58 schrijft beslist: « (the process called evocatio) ... a rite which belongs to religion and not to magic ».

(46) T. Liv. V, 21, 5: « Veientes, ignari ... alios (sc. deos) votis ex urbe sua evocatos hostium templa novasque sedes spectare... »; *ibid.* V, 22, 7: « accepimus... (Iunonem) integramque in Aventinum, aeternam sedem suam, quo vota Romani dictatoris vocaverant, perlatam... ».

(47) T. Liv. V, 21, 2: *tuoque numine instinctus pergo ad delendam urbem Veios*; cfr. T. Liv. VIII, 9, 10: *Aliquanto augustior humano visus (Decius)*

(48) T. Liv. V, 16, 11: *sacraque patria, quorum omissa cura est*; id. V, 17, 2: *neglectas caerimonias*. Cfr. ook het antwoord van de *haruspex* met wiens hulp de wegens *negligentia* vertoornde goden eerst moesten verzoend worden volgens de rituele eisen, V, 15: « *tum, si eam Romanus rite emisisset, victoriam de Veientibus dari; antequam id fiat, deos moenia Veientium deserturos non esse.* »

(49) Ook bij de *devotio* is het aanbieden van een mensenoffer te beschouwen als een *zoenoffer*, waarop de goden recht hebben: chr. A. GRENIER, *Les religions étrusque et romaine* (*Coll. Mana* II, 3), 1948, p. 159: « *le piaculum, l'acte de piété est comme le paiement d'une dette. Il ne s'agit non pas d'amour, mais uniquement de justice.* ».

blijkbaar niet om of de uit te voeren praktijk der *evocatio* moreel te verantwoorden is van uit een meer algemeen standpunt, hij draagt er alleen zorg voor dat hij zich vooraf geheel van zijn religieuze verplichtingen gekweten heeft, en dat de daad, die hij de godheid verzoekt te stellen, gewettigd is. Daarom geeft hij de godheid van de belegerde stad als 't ware een juridisch advies : hij duidt het middel aan waarmee het verlaten van de stad en het overlopen naar Rome te verrechtvaardigen is en in overeenstemming kan gebracht worden met de *pietas deorum erga homines*. Wanneer er vergetelheid heerst in het gemoed van de bewoners van de vijandelijke stad en deze de kultus van hun godheid niet meer op de vereiste wijze uitoefenen en dus schuldig zijn aan *negligentia* en derhalve te kort schieten aan *pietas*, dan is dit voor de beschermgoden een wettige reden om die stad te verlaten en naar de plichtsgetrouwe Romeinen over te komen. Om de authentieke tekst van het gebed van de *evocatio* verder geheel tot zijn recht te laten komen, moet men er op wijzen dat niet alleen het *votum* als zodanig, maar daarnaast ook de bijzondere omstandigheden (*negligentia*) en vooral het aanbod van een veel meer gewaardeerde verering te Rome beslissende argumenten waren voor de geëvoeerde beschermgodheid om zich ontheven te gevoelen van haar verplichtingen tegenover haar vroegere vereerders, en in te gaan op de uitnodiging van de Romeinen.

Toch moet het voor de Romeinen uiterst moeilijk geweest zijn hun traditionele opvatting betreffende de superioriteit van hun kultusinstellingen en van hun *pietas* te blijven verdedigen tegenover de toenemende invloed van het Griekse denken, en meer bepaald tegen de argumentaties van het Epicurisme en het academisch scepticisme en relativisme. Toen Karneades in 155 vóór Christus met het Griekse gezantschap naar Rome gekomen was, ontwikkelde hij er in een beroemde redevoering de stelling dat alle imperialistische staten bij hun veroveringen noodzakelijkerwijze onrecht begaan tegenover de onderworpen steden en volkeren, ook op gebied van de godsdienst. « Immers, rechtvaardigheid schrijft voor allen te sparen, voor de mensheid zorg te dragen, elkeen het zijne te geven, de officiële eredienst van anderen niet aan te raken ». ⁵⁰ « ... elk koninkrijk, of, als gij wilt, elk rijk, wordt door oorlogen verworven en door overwinningen uitgebreid. Oorlogen en overwinningen nu bestaan doorgaans in het innemen en verwoesten van steden. Dit kan echter niet gebeuren zonder dat men zich aan de goden vergrijpt. Stadsmuren en tempels worden tegelijk verwoest, burgers en priesters tege-

(50) Cic. *Rep.* III, 15 (24).

lijk gedood en bij de plundering wordt geen onderscheid gemaakt tussen gewijde en profane schatten. De Romeinen bedreven derhalve zo dikwijls heiligschennis als zij een zegeteken oprichten, hun triomfen over goden zijn even talrijk als die over volkeren, zo dikwijls behaalden zij buit als er thans beelden van gevangen genomen goden aanwezig zijn. En deze goden verdragen het, om door hun vijanden vereerd te worden en zij kennen hun een « heerschappij zonder einde » toe... »⁵¹. Kortom, in de termen waarin Tertullianus deze gedachte van Karneades heeft overgeleverd, luidt het dat de Romeinen, ondanks *evocatio* en andere religieuze praktijken, zich toch hebben schuldig gemaakt aan *sacrilegia* bij het innemen van vijandelijke steden. Nochtans beschouwden de Romeinse pontifices als *sacrilegium* slechts een vergrijp tegen *sacra* in de technische zin van dit woord in hun recht, namelijk slechts dat, wat ritueel gewijd was door de publieke *consecratio*⁵². De publieke kultusinstellingen van vreemde steden en volkeren aanzagen de Romeinen dus niet als *sacra* indien ze niet volgens de te Rome voorgeschreven ritus gewijd waren : in dit geval was er van hun standpunt ook geen werkelijke heiligschennis mogelijk. Daartegen bracht Karneades de stelling naar voor, dat het in de grond onrechtvaardigheid was van de Romeinen hun eigen wetten — en dus ook hun eigen sacrale verordeningen — als algemeen geldig recht te beschouwen, wijl het toch duidelijk was dat zulks alleen kon ingegeven zijn door het voordeel dat de Romeinen daaruit konden trekken. Dit kwam volgens Karneades klaar naar voor in het ritueel van de oorlogsverklaring van het Romeinse *ius fetiale*. Door de fetialen plechtig de oorlog te laten verklaren konden de Romeinen op « wettelijke » wijze onrecht aandoen, altijd maar weer goederen van anderen begeren en roven, en zo stilaan de heerschappij van de ganse wereld bemachtigen. Hieruit volgde dat de door de Romeinen voorgewende piëteit tegenover de goden een gedragswijze was, die in feite slechts naar de vorm in overeenstemming was met door hen zelf uit louter eigenbelang gemaakte sacrale rechtsvoorschriften. Van echte rechtvaardigheid of *pietas* was er dus volgens Karneades niets te bespeuren in de Romeinse veroverings-

(51) Cic. *Rep.* III, 12 (20) — TERTUL, *Apol.* XXV, 14-16. Vertaling CHR. MOHRMANN, *Monumenta Christiana* III (1951) *Tertullianus Apologeticum en andere geschriften uit Tertullianus' vóór-montanistische tijd*. De *Pietas* van de Romeinen was reeds in propaganda betreffende hun buitenlandse politiek naar voor gebracht in 193 voor Christus cfr. C. KOCH, R.E. 39. *Halbb.* s.v. *Pietas*, p. 1222.

(52) ULP. *Dig.* I, 8, 9; GAL. *Inst.* II, 3-7a; PLIN. *Epist.* 50. Cfr. JÖRS-KUNKEL-WENGER, *Römisches Recht*, 2. Aufl. 1935, p. 78; GANSCHINIETZ, R.E. I A II, s.v. *sacer*, p. 1626.

politiek, die geheel indruiste tegen het civiele en sacrale recht van de anderen, en in werkelijkheid slechts tot doel had meer geld in de Romeinse schatkist te brengen, meer belastingen te innen, het bezit van land te vermeerderen, en de Romeinse burgers zich te laten verrijken ten koste van anderen⁵³.

Toen Augustus tijdens zijn regering een nieuwe poging ondernomen heeft om de oude religieuze gebruiken terug in eer te herstellen, is ook het begrip van de Romeinse *pietas* sterk op het voorplan gebracht. In zijn *Res Gestae* heeft de princeps zichzelf als voorbeeld willen stellen van piëteitsvolle plichtsvervulling tegenover mensen en goden door het nakomen van zijn familiale plichten, de wraak op Caësar's moordenaars, door de heropbouw van tempels en de herinrichting van verschillende kultussen, en door de teruggave van de sacrale buit aan tempels in Azië⁵⁴. De eerste betekenisvolle daad van Augustus in dit opzicht was het oude *ius fetiale* terug in zwang te doen komen, toen hij in het jaar 32 op rituele wijze de oorlog aan Cleopatra verklaarde⁵⁵. *Pietas* was één van de vier hoofddeugden, die in de inscriptie op het vergulde schild van Augustus vermeld stonden: virtus, clementia, iustitia en pietas⁵⁶. In het kader van deze religieuze politiek paste het uitstekend ook de idee van de *pietas deorum erga homines* met volle kracht te propageren. In Vergilius' Aeneis en in de nationaal getinte Augusteïsche poëzie wordt de voorstelling opgedrongen dat de goden, als hoogst eerbiedwaardige wezens, uit vrije wil het hunne hebben willen bijdragen tot de grootheid van het Romeinse imperium⁵⁷. Propertius laat in de elegie van Vortumnus deze uit Volsinii geëvoeerde god zelf expliciet verklaren dat het hem niet spijt te midden van de strijd zijn stad Volsinii verlaten te hebben: de Romeinse mensenmassa verblijdt hem en het Forum te Rome van uit zijn tempel te kunnen overschouwen schenkt hem ruimschoots voldoening⁵⁸. Ook Juno, die uit Falerii door evocatio naar Rome overgebracht is,

(53) Cic. *Rep.* 12 (22), LACT. *Inst.* VI, 6, 19 en 23; Cic. *Rep.* 12 (20), LACT. *Inst.* VI, 9, 2-4.

(54) R.G.D.A., c. 2 en c. 24; cfr. J. GAGÉ, *Res Gestae Divi Augusti* (Publ. Fac. Lettr. Univ. Strasbourg, Textes d'étude n° 5), Paris, Belles Lettres, 1950², p. 35 en p. 75.

(55) Cfr. FR. ALTHEIM, *Römische Religionsgesch.* III (1935) p. 48 en p. 76; ID. *Römische Religionsgesch.* II (1953), pp. 196-197; GAGÉ, *o.c.*, p. 84.

(56) R.G.D.A., c. 34, 2.

(57) Cfr. M. VAN DOREN, *Pergrina Sacra, Historia* III, 1955, pp. 494-497; Wat betreft de geëvoeerde Juno Regina van Veii: zie T. LIV. V, 26,3 en PLUT. *Cam.* 7.

(58) PROP. IV, 2, 3-5. Cfr. P. GRIMAL, *Les intentions de Propertius et la composition du livre IV des « Elegies »*, Latomus, 1952, p. 320: « Vertumne est considéré, dans cette élégie, et présenté comme le symbole de toute l'Etrurie. Il apporte au peuple Romain l'hommage des rivaux d'autrefois... ».

bevestigt zelf uitdrukkelijk dat het haar niet berouwt de Falisciërs, haar vroegere vereerders, onder de Romeinse heerschappij te hebben laten komen, daar geen enkel volk haar duurdaarder is dan de Romeinen. Een kultus en een tempel in Rome te hebben was haar wens. Mars had haar immers de wallen van deze stad aanbevolen en haar verzekerd dat ze een machtige godheid zou zijn te Rome. Deze woorden zijn werkelijkheid geworden : thans wordt zij, Juno, vereerd op honderd altaren !⁵⁹ Kortom, door dit kunstprocédé bevestigden ook de geëvoeerde goden de verklaring van Juppiter in Vergilius' Aeneis als 't ware door een goddelijke openbaring en legden ze zelf expliciet de volle nadruk op de superioriteit van de Romeinse *religio* en *pietas* terwijl ze tevens er hun vreugde over uitdrukten als uiting van hun *pietas deorum erga homines* het hunne te hebben kunnen bijdragen tot de vestiging van een « imperium sine fine » voor de Romeinen.

(59) OVID. *Fast.* VI, 49-55. In tegenstelling met H.J. ROSE, *Ancient Roman Religion*, London 1948, p. 84, menen wij dat de evocatie te Falerii tot doel had de Faliscische Juno weg te roepen, en niet Minerva Capta : Cfr. G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, 1912², p. 188.